

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יהושע בלאו

מילונים לעברית בלשונות אחרות

1. מילונים לעברית נתחברו בלשונות אחרות הן בידי יהודים, הן בידי נוצרים. בידי נוצרים, כי העברית ייצגה בשבילם את שפת הקודש של "העברית הישנה", ובידי יהודים, בהיותם לא רק משוקעים בתרבויות סביבתם הלא-יהודית, אלא גם מושפעים משיטת המילונאות הרווחת בין הגויים. שהרי כידוע לא הצמיחה תרבות ישראל מילונים מכוח עצמה, אלא משנפגשה עם תרבויות זרות.

2. המילונים הראשונים לעברית הידועים לנו שייכים לתרבות ההלניסטית, שהשפיעה על תרבותנו גם בארץ-ישראל, מימי אלכסנדר מוקדון ועד המאה השביעית, ימי הכיבוש הערבי. סוג ספרותי מקובל בתרבות ההלניסטית היה האונומסטיקון, מין מילון, שנערך לפי קבוצות של שמות-עצם פרטיים. בהשפעת התרבות ההלניסטית נכתבו בידי יהודים ונוצרים גם אונומסטיקאות (יווניים) למקרא. המפורסם והחשוב שבהם הוא האונומסטיקון של אביה-הכנסייה אֶפֶסְבִּיוֹס, שחי בקיסריה במחצית הראשונה של המאה הרביעית ותיאר את המקומות הנזכרים בתורה ובנביאים. הערכים שבמילון מסודרים לפי סדר האלפבית היווני, לפי האות הראשונה בלבד. כל ערך מתחלק לחלק היסטורי ולחלק טופוגרפי. תרגום עברי, שנעשה בידי מ"צ מלמד, ימצא המעוניין בתרביץ, כרכים יט; כא.

3. עמוקה יותר הייתה השפעת התרבות הערבית של ימי הביניים על המילונאות העברית. בהשפעת התרבות הערבית-האסלאמית נהגו חכמי ישראל להשתמש בערבית, ליד העברית, ביצירותיהם שבפרוזה, ועל כן, בהשפעת המילונאות הערבית שיצרה את סוגת המילונאות העברית והפרתה אותה, כתבו גם את מילונייהם למקרא בערבית (ליד מילונים שבעברית, כגון המחברת של מנחם בן סרוק מן המאה העשירית בספרד; אך כמובן גם המילונים הכתובים בעברית נושאים את חותמה של התרבות הערבית). רב סעדיה גאון (882-942), "ראש המדברים בכל מקום", כפי שכינהו אברהם אבן עזרא, היה גם אחד המילונאים הראשונים. הוא חיבר בערבית את "פתרון השבעים", כלומר של שבעים (למעשה של שמונים וחמש)

מלים "בודדות" (יחידאיות) שבמקרא, שפתרן בעזרת לשון חכמים, להוכיח לקראים את הנחיצות שבתורה שבעל־פה לשם הבנת התורה שבכתב. המילון פורסם בידי נ' אלוני, בספר גולדציהר ב, עמ' 1 ואילך. מילון אחר של רס"ג, שהוצא אף הוא בידי אלוני (הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ט), הוא האגרון, שנתחבר לתועלתם של המשוררים. ערוך בצורת מילון כפול, לפי האות הראשונה, כדי לסייע בידי משוררים לחבר את האקרוסטיכון, ולפי האות האחרונה, כדי להקל על מציאת החרוז. בנוסחו הראשון היה כפי הנראה האגרון כולו בעברית, ורק בנוסח השני נוספו תרגומי המלים לערבית וכנראה גם הקדמה ערבית.

בעניין אחד עלו המילונאים העבריים על עמיתיהם הערביים. המלומדים הערבים לא ידעו אלא לשון אחת, היא הערבית, ואילו החכמים היהודים בקיאים היו בשלוש שפות שמיות: עברית, ארמית וערבית. נוסף על המיומנות הבלשנית, שהקנתה להם התרבות הערבית. אין תמה, שעל הקרקע הזאת צמחה הבלשנות המשווה בכלל והבלשנות המשווה השמית בפרט. שני ציוני הדרך שבבלשנות המשווה הם האיגרת של יהודה אבן קוריש מצפון־אפריקה (כנראה בן־דורו של רס"ג; הוצאה בידי דן בקר, תל־אביב תשמ"ד) וספר ההשוואה של אבו אברהם אבן בארון הספרדי (מת בשנת 1128). בשני הספרים, ובייחוד באיגרת, מרובה היסוד המילוני מן הדקדוקי (אף־על־פי שחשיבותו של היסוד הדקדוקי מכריעה). ספרו של אבן קוריש מורכב בעיקרו משלושה מילונים: השוואת העברית לארמית, העברית המקראית ללשון חכמים, והעברית לערבית; ואילו אבן בארון מצטמצם בהשוואת העברית לערבית.

המילון המקיף הראשון למקרא, שנשתמר בידינו, הוא האגרון של הקראי דוד בן אברהם אלפאסי, כנראה מירושלים, מן המאה העשירית. המילון הזה עדיין מחזיק בשיטה, שלמלים, ובכללן פעלים, יש שורש של אות אחת או שתיים, כי לשיטתו אותיות שורשיות הן רק אותיות שאינן נופלות בנטייה. המחבר עצמו הוציא את המילון בשתי מהדורות, אחת ארוכה ואחת קצרה. הגרסה הקצרה הוצאה במהדורת מופת בידי ס"ל סקוס (New Haven 1936–1940).

לשיאה הגיעה המילונאות העברית של ימי הביניים בספר השורשים, הכתוב בערבית, של המדקדק והמילונאי הגאון יונה אבו אלוליד מרואן אבן ג'נאח הספרדי (ספרד, המאה הי"א). הוא ממשיך את דרכו של יהודה חיוג', שבנה על העיקרון של שורש בן שלוש אותיות, והטביע בזה את חותמו

לא רק בדקדוק, אלא אף במילונאות. כדי להדגים את גדולתו של אבן ג'נאח ואת עצמאות מחשבתו, אביא ממילונו את הערך צאלים, בתרגומו של יהודה אבן תבון. מן הראוי להעיר, שהפרשנות המסורתית כולה פירשה את צאלים בהוראת צללים: "יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ (אויב מ, כב) בעלי הפירוש מפרשים צָאֲלִים כמו צָלְלִים, ולא היינו מונעים אותם בתמורת האלף מאחד מן הכפולים [רוצה לומר בטענה ש-צאל ב-אלף נתחלף ב-צלל מן הכפולים] לולא הפסד העניין. והוא שאם היה כמו שחשבו, לא היה צריך ל-צללו באומרו צָאֲלִים, שאין טעם למאמר האומר יִסְכְּהוּ צָלְלִים צָלְלוּ. ועוד כי אמרו יִסְכְּהוּ עֲרָבִי נַחַל (שם) הוא עניין דומה לחלק הראשון והוא יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ והוא שב עליו [רוצה לומר ששני האברים המקבילים יִסְכְּהוּ צָאֲלִים צָלְלוּ ו-יִסְכְּהוּ עֲרָבִי נַחַל בנויים לפי מתכונת אחת]. אם כן הוא, צָאֲלִים צמח כמו ערבי נחל. ואינו רחוק בעיניי שרוצים בו הצמח שקורין בערבי אלצ'א"ל, וכאשר נשים אותו צמח כאשר אמרנו, יישר צללו עם צָאֲלִים [רוצה לומר, אם נראה ב-צָאֲלִים צמח, יתאים צללו ל-צָאֲלִים] ויהיה העניין 'יכסוהו הצאלים שמצללים עליו'. וזהו אשר נבחר אנחנו ב-צָאֲלִים, ואלוהים יודע את האמת. ומה שמחזק סברתנו בו עוד אָמְרוּ תחת צאלים ישכב בסתר קנה ובצה (אויב מ, כא), ואָמְרוּ בסתר קנה ובצה דומה לאמרו תחת צאלים ישכב והוא צמח כמוהו".

הערך הזה משקף את דרכו של אבן ג'נאח במיטבו: הוא מסוגל לנתק את עצמו ממסורת מושרשת, אם אינה מוצדקת, ולחדור אל הוראתה המקורית של מלה, הן מכוח סברה, הן מכוח ידיעותיו בערבית. אכן ערך כמו צאלים אפשר להכליל כמות שהוא בכל מילון מודרני, ויהיה לכבוד לו.

4. תקופה חדשה במילונות העברית הכתובה בלעז החלה באירופה במאה ה־15 עם הרנסנס, ההומניזם והריפורמציה, והביאה עמה מילונים לעברית כתובים בלטינית, שפת התרבות של אירופה באותם הימים. האישיות הנוצרית הבולטת המסמלת תקופה זו היא יוהאנס רויכלין, ההומניסט הדגול, אשר דקדוקו Johannes Reuchlin, *Rudimenta Hebraica*, Pforzheim 1506 מכיל גם מילון, ואילו האישיות היהודית המרכזית היה אליהו בן אשר הלוי בחור. בשנת 1518 נדפס ספרו העברי הרכבה, שהוא תיאור דקדוקי של כל מלה זרה ומורכבה על סדר א"ב. תלמידו, החוקר הנוצרי Sebastian Münster הכין תרגום לטיני של הספר בשנת 1523. נזכיר עוד את מילונו הלטיני והאיטלקי של דוד בן יצחק מן התפוחים, צמח דוד, שנכתב בשביל האפיפיור סיקסטוס החמישי והוא מכיל גם את הלשון הבתר־מקראית

(1587), וכן את ה־*Lexicon hebraicum et chaldaicum* (1607) של המלומד הנוצרי י' בוקסטורף האב.

שינוי נוסף חל באופייה של המילונאות הנוצרית עם פְּעֻלוֹ של A. Schultens (1686–1750), ראש האסכולה ההולנדית, אשר בפירושו, בעיקר למשלי ולאיוֹב (מילון לא חיבר) הניח את היסודות להשוואה מדעית בין העברית לערבית. אך הוא והנוהגים אחריו הפריזו בערכה של הערבית, ולא נתנו את דעתם במידה מספיקה לארמית ולהקשר. הפרזות אלו תוקנו במידת־מה בפרסומיה של אסכולת האֶלֶה (Halle), והתיקונים משתקפים למשל בהערותיו המילונאיות של מיכאליס, J. D. Michaelis, *Supplementa ad lezica hebraica*, 1784–1892, אולם אף במילונו של J. Simonis, המילונאי הבולט של התקופה שלפני גזניוס (W. Gesenius), שנתמזגו בו האסכולה ההולנדית והאסכולה של האֶלֶה (*Lexicon manuale hebraicum et chaldaicum*), יש משום הפרזה בחשיבותה של הערבית.

5. תקופה חדשה בעיסוק בלשון העברית בכלל ובמילונאות בפרט, **תקופת השיטה ההיסטורית הקלסית**, מתחילה באירופה עם מפעלו של גזניוס (1786–1842). אפשר להשוות את מפעלו של בלשן ומילונאי גדול זה למפעלו של יונה אבן ג'נאח בימי הביניים, והשפעתו קיימת גם בימינו. הוא הוציא את המהדורה הראשונה של מילונו השימושי *Handwörterbuch* בשנת 1815, ואחר כך הוציא עוד ארבע מהדורות בגרמנית ואחת בלטינית בכותרות שונות. את מילונו הגדול *Thesaurus philologicus criticus*, הכתוב בלטינית, התחיל בשנת 1829, אך הוא לא הושלם אלא אחרי מותו בשנת 1858 בידי E. Roediger. מעלות רבות למפעלו המדעי של גזניוס. השוואותיו אל הלשונות השמיות עשויות במידה הנכונה, והוא לא הפריז בערכה של שום לשון; הוא השכיל להשתמש בלשונות המקבילים שבפסוק אחד או בפסוקים מקבילים, וכן נתן את דעתו לשינויי הנוסח, לחילופי ההגאים, לתרגומים העתיקים וגם למילונים העבריים של ימי הביניים. הערך סדור אצלו לפי התפתחותה של המלה, והוא מבסס את הוראתה על השוואה עם שפות אחרות. גזניוס השתדל להבחין בין שכבות לשון שונות ובין סגנון פיוטי לפרוזה, וכן הפריד בין שורשים הומונימיים. כל עבודתו זו נסתמכה על ידיעה עמוקה בתרבות המזרח בכלל ובתרבות ישראל בפרט. במילונו השימושי רק הפעלים מסודרים לפי שורשים, ואילו שאר התיבות על-פי האלפבית.

מילוניו של גזניוס זכו להצלחה עצומה, ומילונו השימושי אף נותרגם פעמיים לאנגלית (בידי E. Robinson בשנת 1839 ובידי S. P. Tregalles בשנת 1846). וכה רבה הייתה השפעתו, עד שחוקרים עשו את חקירותיהם טפלות למילונו ושיקעו את יגיעתם בהוצאת מהדורות חדשות של המילון. ומי שרוצה להתבשם מן הנעשה במילונות המקראית מאז ימי גזניוס עד סוף העשור השני של המאה העשרים, יעלעל נא בעיבודים השונים של מילוני גזניוס (נעיין גם בספרו של מילר, E. F. Miller, *The Influence of Gesenius on Hebrew Lexicography*, 1927). כאן רק נזכיר, למשל, שבמהדורות 8–11 של המילון (מן השנים 1878–1890), שנעשו בידי F. Mühlow ו-W. Volck, הובא לידי שלמות העיקרון שכל השורשים התלת-עיצוריים מוצגים בשורש דר-עיצורי המיוצג בשתי האותיות הראשונות, ובזה הובא גם לידי אבסורד. מעולים העיבודים הגרמניים והאנגליים, שנעשו בתחילת המאה הזאת. המהדורות הגרמניות 12–16 (1895–1915); המהדורות האחרונות אינן אלא צילום של המהדורה השש-עשרה) שהוציא F. Buhl מצטיינות בשיקול-דעת, בביבליוגרפיה רחבה ובאטימולוגיה מדויקת (יזכר כאן חלקו של H. Zimmern בהקבלת החומר האכדי). מילונם האנגלי של בראון-דרייבר-בריגס (F. Brown, S. R. Driver, C. A. Briggs, 1907) מבוסס על תרגום מילונו של גזניוס לאנגלית, שנעשה כנזכר בידי רובינסון. נוסף על שיקול-הדעת מצטיין מילון זה בעיבודו הקפדני, בשימוש הרב בתקבולת האברים, בציוני המדויקים לשימושי הלשון, וכן (פרי עבודתו של דרייבר) בעמקות הבנתו בתחביר העברי. בניגוד למהדורות הגרמניות, אך כפי שנהג גם גזניוס בתזאורוס, מילון זה ערוך לפי השורשים.

אף המילונים שאינם ממשיכים במפורש את מפעלו של גזניוס מושפעים ממנו. סטייה מכוונת מדרכו של גזניוס בתחום הגיזרון משתקפת במילונם של זיגפריד-שטאדה, C. Siegfried, B. Stade, *Hebräisches Wörterbuch*, 1892–1893; הם צמצמו את הגיזרון, לעומת זה דייקו יותר בהבאת מסורת השבעים לשמות-עצם פרטיים. מעניין, שכמעט אין חכמים יהודיים, שעסקו בתקופה זו במילונות מקראית בלשונות לועזיות. כחריג אזכיר את מילונו של פורסט, J. Fürst, *Hebräisches und chaldäisches Handwörterbuch*, 1857 (אף זכה לתרגום אנגלי בידי S. Davidson), וכן את J. Barth, שאמנם לא פרסם מילון, אך כתב הערות חשובות לגיזרון, למשל בספריו *Etymologische Studien* (1893) ו-*Wurzeluntersuchungen* (1902).

לעומת זה מילונאים יהודיים הם שעמדו כצפוי במרכז העשייה בתחום המילונאות של לשון חכמים. ראש לכולם הוא מפעלו החשוב של יעקב לוי. ב-1867–1868 פרסם את מילונו על התרגומים J. Levy, *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, וב-1876–1889 יצא מילונו המרכזי על התלמודים והמדרשים *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*. לשני המילונים הוסיף הערות אטימולוגיות ראש המדברים בבלשנות השמית באותה התקופה, הפרופסור הגרמני H. L. Fleischer. מילוניו של לוי הם בחינת השיא, שהגיעה אליו המילונאות התלמודית עד ימינו שלנו, בין שמדובר במילונו העברי של חנוך יהודה (אלכסנדר) קוהוט **הערוך השלם** (המבוסס על **הערוך** של נתן בן יחיאל מן המאה הי"א, 1878 ואילך), במילונו האנגלי (הנפוץ מאוד היום) של יאסטרוב, M. Jastrow, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 1888–1903 או במילונו הגרמני של הפרופסור הגרמני דאלמאן, G. H. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, 1901 (למילון גם שם עברי, **ערוך החדש**).

6. **התקופה החדשה** לא הגיעה בתחום המילונאות הלועזית להישגיה של התקופה הקודמת. החרגי היחיד הוא מילונו הלטיני של צורל (את המילון המצוין לארמית המקראית כתב E. Vogt, *Lexicon hebraicum et aramaicum Veteris Testamenti*, 1962–1971). מילונם הגרמני-אנגלי של קלר-באומגארטנר, C. Köhler, W. Baumgartner, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, 1953 מכיל מילון מעולה לארמית המקראית, פרי עטו של באומגארטנר, אך מילונו של קלר לעברית של המקרא אינו מגיע לאותה הרמה. זה נכון, אם כי במידה פחותה, גם לגבי המילון הגרמני של קלר-באומגארטנר, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament* הרואה אור מאז 1967.

מבחר ביבליוגרפי: יהושע בלאו, **אנציקלופדיה מקראית**, ערך "מילונים מקראיים", והספרות המובאת שם • דוד טנא – גיימס באר, **אנציקלופדיה יודאיקה**², כרך 16 (Supplementary Entries), ערך ראשי Hebrew, ערך משני Linguistic Literature, טורים 1367–1364 (טנא), 1379–1390 (טנא), 1399–1390 (באר), טורים 1399–1401 (ביבליוגרפיה).